

МІФОПОЕТИЧНИЙ КОД КАЗКИ-ПРИТЧІ “ГОВОРЮЩА РИБА” ЕММИ АНДІЄВСЬКОЇ

Алла Демченко

(Україна)

У статті досліджується художня інтерпретація міфологем води, риби, дому, звернено увагу на специфіці притчевості казки “Говорюща риба” Емми Андієвської. Вказується на важливій ролі алюзії на реальний історичний простір, пов’язаний із долею української діаспори, що виводить казку за межі суто повчального твору. Розкривається мотив духовної самотності творчої особистості, яка опинилася в чужому культурному середовищі.

Ключові слова: казка, притча, архетипний образ, міфологема, “культурна бездомність”, еміграція.

A MYTHOPOETIC CODE OF THE FAIRY-TALE-PARABLE «THE SPEAKING FISH» BY EMMA ANDIIEVSKA

Alla Demčenko

The study examines the literary interpretation of the mythologems of water, fish and home. It pays attention to the specifics of parable characteristics of “The Speaking Fish” by Emma Andiiievska. The paper stresses the importance of the allusion to the actual historic space, related to the fate of the Ukrainian diaspora, placing the fairy-tale beyond the limits of a merely didactic literary work. It reveals the motif of spiritual loneliness of a person appearing in an alien cultural environment.

Key words: fairy-tale, parable, archetypal character, mythologem, “cultural homelessness”, emigration.

Непересічна творча постать Емми Андієвської давно уже стала знаковою для української культури з огляду на її глибоко філософські, злободенні та оригінальні художні тексти і малярські роботи. У 2018 році їй було присуджено Національну премію України імені Тараса Шевченка у галузі літератури.

Міф, архетипі образи, слов’янська символіка у прозі письменниці посідають чільне місце, поглиблюючи філософське звучання та розширюючи естетичні парадигми художнього тексту. Белетристика авторки вже неодноразово була у полі зору українських літературознавців, зокрема О. Смерек зосереджувала увагу на фольклорно-міфологічних концептах в романістиці Емми Андієвської (Смерек 2005). П. Сорока (Сорока 1998) акцентував на експериментальному характері її романів, у полі зору І. Зимомрі (Зимомря 2004) – питання художнього психологізму.

Казки Е. Андіївської стали предметом пильної уваги таких науковців, як Н. Заверталюк (Заверталюк 2011), М. Ковінько (Колінько 2013), В. Просалова (Просалова 2016), Н. Смірнова (Смірнова 2011), П. Сорока (Сорока 1998), Л. Тарнашинська (Тарнашинська 2001), Ю. Яценко (Яценко 2015). Але міфосвіт казок письменниці невичерпний за своєю глибиною і потребує ґрунтовного дослідження, чим визначається актуальність нашої теми.

Метою нашого дослідження є осмислення міфосвіту казки-притчі “Говорюща риба” Емми Андіївської, зосередження уваги на функціонуванні в авторському тексті міфологем та архетипних образів як проєкції художньої картини світу письменниці.

2000 року вийшла друком книжка Е. Андіївської “Казки”, яка містить 18 казок-притч. За допомогою алегорії, символіки, умовності письменниця розкриває вічні філософські питання буття людини, порушує морально-етичні проблеми.

Літературна казка “Говорюща риба” розмикає рамки жанру суто казки, водночас апелюючи до жанрових можливостей притчі. Серед ознак казки можна виділити антропоморфізм, чарівний елемент, архетипні образи, але текст насичений асоціаціями, алегоричною оповіддю, несе філософську та морально-етичну заглибленість. Недаремно дослідниця Л. Тарнашинська називає ці твори Е. Андіївської казками для дорослих, Н. Смірнова та В. Просалова акцентують на їх притчовому характері.

Відома дослідниця І. Бетко, характеризуючи біблійну притчу, вказує: “Компактна структурно-логічна будова і тенденція до економії образно-стильових засобів робили її зразком ідеальної відповідності жанрової форми жанровому змісту. Притчова фабула служила для підтвердження наперед загаданої світоглядної чи моральної тези. Локальна колізія виконувала в основному дві функції – ілюстративну і повчальну. Головна ідея притчі розкривається способом дидактичного смислотлумачення. <...> Притчові персонажі вищого ряду виступали носіями істини, справедливої для всіх часів і народів. Така істина поставала як результат параболічно-притчового узагальнення дійсності. Саме воно як характерна ознака не лише робило притчу вічним літературним жанром, а й зумовлювало функціонування притчовості як образно-стильового міжжанрового явища” (Бетко 1999, 86-87). Притчевий формальний компонент великою мірою репрезентовано в казках Е. Андіївської. Це й універсальний складник морально-етичних проблем, символічні узагальнення, асоціативність, підтекст, алегоричність, дидактизм тощо. У казці “Говорюща риба” простежується “динаміка образу, що є не характерним для казкової образної системи” (Смірнова 2011, 172).

Поетикальна пластичність текстів зі збірки “Казки” має своєрідну модель:

- притча інтегрується в казковий текст, поглиблюючи його зміст, виводячи на новий рівень символізації та узагальнень;

- казковий елемент не редукує притчевий компонент, а надає нового філософського звучання;
- художня реалізація двокомпонентної структури притчі відбувається через появу алюзії, яка увиразнює описувану подію, адаптовану до відповідних історичних реалій;
- збільшується питома вага підтексту та інтертексту;
- дидактизм ретранслюється через інтелектуальне потрясіння читача.

Оксиморонна назва казки-притчі “Говорюща риба” порушує логічний порядок, натомість виражаючи емоційне значення. Таким чином, авторка вказує на внутрішню суперечливість і складність зображуваних явищ, спонукаючи читача до відповідних асоціацій. Для глибокого розуміння та розкодування тексту письменниця дає підказку ще на перших сторінках збірки казок, зокрема це розмова між бляшанкою та шакалом. Консервна бляшанка шукає собі співрозмовника: “Я не маю товариства й дуже терплю на тому, бож ті, з ким я не можу розмовляти, я не вважаю за товариство. Люди гадають собі, що я просто консервна бляшанка, мовляв, бездушна бляха, та й годі, або що моя душа настільки нижча від їхньої, що вона їх не може цікавити, забуваючи, що речі, які перебувають в людському оточення, олюднюються, і крім того, що ми є, ми стаємо ще й ніби людьми <...>” (Андієвська 2000, 3-4). Суголосність думок шакала лише підтверджує цю тезу: “Мені часто хочеться поговорити з людьми, коли я буваю серед них, тільки їхня зарозумілість в останню мить стримує мене. Я починаю боятися, що мене не зрозуміють, або, ще гірше, якимось фальшиво зрозуміють <...>” (Андієвська 2000, 4). Після цієї розмови шакал розповідає казку про говорющу рибу.

Риба – це давній і священний символ. У міфології багатьох народів риба виступає творцем світу, символом життя та плодючості. У широкому сенсі риба є істотою, що наділена психікою, або уособлює “рух, що проникає”, наділений силою збільшувати нахили підсвідомого. Саме через образ говорючої риби у казці-притчі розкривається морально-етичний аспект людського суспільства, висвітлюються філософські питання буття людини.

Поліваріантна символіка образу риби дозволяє обрати одне із значень, котре унаочнює глибинний підтекст та алюзійність художнього тексту Е. Андієвської. У “Словнику символів” Х. Е. Керлота знаходимо твердження, що риба є “символом заглибленого життя, духовного світу, який приховується під поверхнею речей, знаком життєвої сили, що піднімається” (Керлот 1994, 444). У риб’ячому мовчазному табуні “говорючій рибі не знайшлося співрозмовника” (Андієвська 2000, 7). І вже на перших сторінках тексту розгортаються “контрастні етичні категорії добро-зло, бездумна покірність-непокора, щастя-нещастя, справедливість-несправедливість, сміливість-боягузтво” (Смірнова 2011, 170). Балакуча риба чужа серед своїх (бінарна опозиція свій-чужий), тому змушена залишати свій простір і жити на березі. Але і своєю серед чужих рибі, наділеній здатністю говорити, також не судилося бути. Алюзія на

реальний історичний простір, пов'язаний із долею української діаспори, виводить казку за межі суто повчального твору. Радше варто говорити про духовну самотність творчої особистості, яка опинилася в чужому середовищі.

Як відомо, риби розглядаються як символ несвідомого. Асоціативно передано їй бажання до свободи та самототожності. Самотня говірка “риба ходила по березі й розмовляла сама з собою” (Андієвська 2000, 8). Тому і не дивно, що її приятелем став мовчазний рибалка. За Х. Е. Керлотом, риболовля “прирівнюється до вилучення несвідомих елементів із глибоко захованих джерел – «невловимих скарбів» легенди, тобто мудрості. Ловити душі, перш за все, означає знати, як ловити в душі. Риба – це містична і наділена психікою істота, яка живе у воді (а вода є символом розкладання й одночасно відновлення і переродження). Рибалка здатний – як лікар – працювати з самими джерелами життя, тому що він розуміє їх” (Керлот 1994, 445).

Тому, на нашу думку, хибним є твердження про “підступність” і “зраду” балакущої риби. Пошуки співбесідника рибою і ловля риби рибалкою варто тлумачити на рівні духовному: “Риба допомагала рибалці вибирати добрі місця для ловитви, розповідала, що діється на воді й під водою, а рибалка ділився з нею турботами. Невдовзі риба знала не тільки ймення й уподобання усіх його дітей і жінки, а й як виглядає у рибалки в хаті й на подвір'ї, чим він журиться і що думає” (Андієвська 2000, 9). Рибалка запрошує рибу човен, символіка якого досить прозора: “ маленьке судно уявлялось <...> засобом переходу з матеріального світу в духовний. Символічна колиска для душ, які чекають відродження” (Тресіддер 1999, 198). У міфології життя розглядається як небезпечна мандрівка, а човен – це символ безпеки.

Змодельована ситуація носить цілком алегоричний характер, який легко прочитується у фіналі казки. Балакуча дружина рибалки через домашні клопоти не здатна була почути *голосу* риби.

Важливу роль у казці відіграють міфологеми води і дому. Як відомо, символіка води амбівалентна. І для риби, і для рибалки вода відіграє вирішальну, важливу роль, пов'язану з духовним життям. За словником Дж. Тресіддера “вода могла бути метафорою духовної поживи і порятунку” (Тресіддер 1999, 37).

Водний світ у казці – це своєрідна модель людського суспільства, обмеженого законами, умовностями, консервативним мисленням, власною несвободою. Але найважливішою ознакою казкового світу риб, як і реального світу людей – є панування страху. Страх бути покараними керує поведінкою риб, страх розмикає межі здорового глузду, натомість стимулює домінуванню у риб'ячій громаді інстинкту самозбереження, страх робить всіх риб *однаковими*. Доволі іронічний підтекст прочитується у рядках твору, коли “бачачи, як батька й матір убиває неслава, що випала на їх долю <...>, балакуща риба попрощалася з блакитними водоростями, де жила її рідня, і, війнувши хвостом, попливла шукати іншого табуна.

Але і в іншому табуні риби не знайшлося співрозмовника. <...> всі риби, що траплялися на дорозі говіркої риби, мовчки затулялися плавниками в тікалі, і скоро до найвіддаленіших закутків великої води стало відомо, що балакуша риба, говорячи без упину, заважає ридам зосередитися, а це порушує гідність риб`ячу” (Андієвська 2000, 7). Емма Андієвська описує загальну поведінку сірої маси, яка не може зватись громадою, не має власної думки, а тому й не розуміє, що таке власна гідність.

Увиразнюється модель панування ідеології у суспільстві/громаді цинічністю суду над говіркою рибою, яка дозволяє собі бути не такою, як інші: “Тому вся рибна громада після ще глибшої, ніж звичайно мовчанки, яка відрізняє риб від інших створінь в присутності старого риба, який славився справедливістю й мудрістю, розглянувши справу балакучої риби, ухвалила безслівний присуд, який був намальований верховодами на верхніх верствах води, бо всі риби малюють, коли вже не можна порозумітися мовчанкою, щоб балакушу рибу видалили з води” (Андієвська 2000, 7).

Страх керує риб`ячою громадою, тому “мовчазні виконавці вироку, затуляючись плавниками, щоб їх не оглушило, підплили до говорючої риби і, взявши на спину, одним махом винесли її на берег. Там вони поставили її на ноги, і, вручивши листок, де було намальовано, що їй назавжди заборонено користуватися водним царством, зникли в глибині” (Андієвська 2000, 8). Ці рядки носять алюзійний характер, що вказує на долю української інтелігенції при тоталітарному режимі, зокрема спостерігаємо метафоричний образ української письменницької діаспори, до якої належить і авторка казки. Таким чином, цілком справедливим і переконливим є твердження Л. Тарнашинської про те, що казки Е. Андієвської адресовані передусім дорослим читачам.

“Зберігаючи пам'ять про первісну хаотичну воду й поєднуючи її з уявленнями про світ померлих як антисвіт <...>, предки надали річкам і воді взагалі властивості бути посередником між живими і мертвими і в той же час можливості передбачити майбутнє, бо вода є причетною до вічності. Вода і є рубежем між життям і смертю” (Потапенко 1997, 29). Символічну духовну смерть і спробу відродження на міфологічному рівні показує Е. Андієвська, описуючи спосіб адаптації риби на березі: “Як їй хотілося, щоразу, як рибалки вирушали в море, підійти й привітатися, однак кожного разу їй щось заважало завести знайомство, і риба ходила по березі й розмовляла сама з собою”(Андієвська 2000, 8). У міфопоетичних координатах перехід означає смерть, невідворотність дії.

Для риби вода – це дім, котрий врешті втрачає основну функцію – охоронну. Дім рибалки також не виконує не лише захисної функції, але й духовної, а також сакральної. Ставши поневолі вигнанцем, риба втрачає свій дім. Для неї місцем “тимчасового притулку” стає берег. Натомість рибалка має і дім, і родину, однак не відчуває духовної гармонії. Серед багатогранності значень дім символізує безпеку, захист, а також батьківщину. Духовну спорідненість риби-чужинки і рибалки характеризує

епізод про запрошення в гості: “ Так однієї місячної ночі, коли хвилі були гладенькі, як пляшка, яку вони щойно викинули з човна, рибалка відчув, що ліпшого приятеля, ніж говоряща риба, в нього нема й ніколи не буде, і, сказавши, що його дім – її дім, попросив, щоб риба конче прийшла до нього у гості, бо такого приятеля він мусить показати своїй родині” (Андієвська 2000, 9). Топос дому і бездомність підсилюють драматизм звучання твору.

Байдужість і черствість людей у казці-притчі описано досить достовірно. В. Просалова вважає, що цю казку шакал розповідає, “щоб переконати, що балакуни заважають іншим, бо відволікають від справ, привертають увагу ворогів” (Просалова 2016). Проте підтекст тут дещо інший, він декодується у фіналі. Розв’язка твору не характерна для казок, бо добро не перемагає зло. До речі, чіткого поділу на добро-зло тут також немає. Тому можна дискутувати із висновком дослідниці, що “не проясненим лишається питання про взаємини рибалки зі своєю дружиною: чи чують вони один одного, чи здатні порозумітися загалом” (Просалова 2016). Оскільки притча складається композиційно з алегоричної частини (з прихованим смислом) та з ідеї, яка подається конкретно або завуальовано, то означені вище питання сприймаються радше риторичними. Е. Андієвська пише, що “жінка не була чоловікові приятелем уже хоча б тому, що він ніколи не гуторив із нею так, як із рибою” (Андієвська 2000, 14). “Говорюща риба” – це твір про самотність людини в чужому та абсурдному світі, про самотність душі, про байдужість, про пошуки внутрішньої свободи, про бажання бути почутим, адекватно сприйнятим.

Водночас не викликає сумнівів висновок В. Просалової про жанрову специфіку твору: “Такої амбівалентності тлумачення взаємин не спостерігалося в народних казках, які відзначалися чіткою поляризацією сил добра і зла” (Просалова 2016). Вартої уваги видається думка про неоднозначність інтерпретації казки-притчі: “У тому й полягає контраверсійність тлумачення, що не існує однозначної відповіді на запитання про сутність «говорючої риби». І найцікавіше те, що свідомо письменниця могла не завважити усіх варіантів, бо в добу, коли «автор помер», творцем оригінального смислу виступає кожен окремих читач” (Ковінько 2013, 394). О. Смерек, розглядаючи романістику діаспорної письменниці, твердить: “Загалом вирішення проблеми добра і зла в романістиці Е. Андієвської має два рівні реалізації: метафізичний, з ціннісно-етичним аспектом, та соціально-історичний, з наголосом на дезінтегровальну роль невдалих утопічних проєктів, здійснюваних авторитарними формами правління” (Смерек 2005).

Досліджуючи прозу Емми Андієвської, С. Водолазька аргументовано підсумовує: “ Письменниця пропонує оригінальний спосіб пізнання світу, створюючи своєрідну мережу спілкування, де вибудовується низка питань, на які читач має відшукати відповіді, спираючись на власний життєвий досвід і культурні настанови. Авторка таким чином змушує читача працювати разом із нею. Проте задана настанова – своєрідна гра, де вона,

замість орієнтації на прості, відомі картинки та ситуації, прагне збудувати складні конструкції” (Водолазька 2004). Це твердження цілком стосується і казок оригінальної письменниці.

Самоідентифікація – це основна ознака особистості. “Глянув рибалка на сковорідку, але *смажені риби всі однакові*, і рибалка не впізнав свого приятеля. Балакуща риба відрізнялася від інших тільки голосом, без якого вона стала такою, як і решта її братів й сестер” (Андієвська 2000, 13). У казці-притчі криза самоідентифікації ретранслюється як через образ риби, так і через образ рибалки. Тут доречно говорити про “культурну бездомність”, спровоковану еміграцією. У казці-притчі письменниця репрезентує художню візію української еміграції, міфологізуючи український та західноєвропейський топос. Цікавою видається думка, яку висловлює М. Ковінько: “Та про те, що “говорюща риба”, позбавившись риб’ячої суті, не стала людиною, свідчить і гурт рибалок, і жінка, яка, зрештою, засмажила свого невпізаного/невизнаного гостя. Виходить, той, хто чужий серед своїх, серед чужих своїм не стане, його й там, скоріш за все, просто з’їдять” (Ковінько 2013, 393).

Таким чином, у казці “Говорюща риба” міфологізм як спосіб репрезентації стійких національних культурних моделей тісно переплітається з історичною темою еміграції, що реалізується через архетипні образи води, риби, дому, мотив ініціації та смерті та підсилюється притчовим характером твору.

У казці-притчі “Говорюща риба” Е. Андієвська репрезентувала такі форми художнього відображення дійсності, які здатні показати складність життя та його неоднозначність, привернула увагу людини до її ж власного буття.

Андієвська, Е. (2000) *Казки*. Бібліотека альманаху українців Європи “Зерна”. № 33 (41). Париж-Львів-Цвікау.

Бетко, І. (1999) *Біблійні сюжети й мотиви в українській поезії XIX – початку XX століття*. ВЕРБУМ. Зелена Гура - Київ.

Водолазька, С. (2004) *Антологія трансцендентної самотності Емми Андієвської*. Електронний ресурс, режим доступу: md-eksperiment.org/post/20170510-antologiya-transcendentnoyi-samotnosti-emmi-andiyevskoyi [Дата останнього доступу 17.11.2018].

Заверталюк, Н. (2011) *Мотив доброти в “Казках” Емми Андієвської*. Емма Андієвська: проблеми інтерпретації. Норд-Пресс. Донецьк. С. 149-157.

Зимомря, І. (2004) *Романи Емми Андієвської: психологічний дискурс*. Коло. Дрогобич.

Керлот, Х. Э. (1994) *Словарь символов*. “REFL-book”. Москва.

Ковінько, М. (2013) *Контраверсійність тлумачення сучасної казки-притчі (на матеріалі твору Емми Андієвської “Говорюща риба”)*. Літературознавчі студії. Збірник наукових праць. 37. 1. С.389-395.

Потапенко, О. (1997) *Словник символів*. Електронний ресурс, режим доступу: <http://ukrlife.org/main/evshan/symbol.htm> [Дата останнього доступу 29.11.2018].

Просалова, В. (2016) *Художні особливості казок Емми Андіївської*. Електронний ресурс, режим доступу: <http://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/issue/view/19> [Дата останнього доступу 14.09.2018].

Смерек, О. (2005). *Художньо-філософські шукання в романістиці Емми Андіївської*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Львівський національний університет імені Івана Франка.

Смірнова, Н. (2011) *Особливості моделювання художнього світу в казках Е. Андіївської*. Науковий вісник кафедри Юнеско КНЛУ. Серія Філологія. Педагогіка. Психологія. 22. – С. 168-173.

Сорока, П. (1998) *Емма Андіївська. Літературний портрет*. Стар Софт. Тернопіль.

Тарнашинська, Л. (2001) “Світ – все ще є...”, або Парадокси Емми Андіївської. Всесвіт. 3-4. С. 109-111.

Тресиддер, Дж. (1999) *Словарь символов*. ФАИР-ПРЕСС. Москва.

Ященко, Ю. (2014) *Казки Емми Андіївської: на перетині фольклорного чару та модернізму*. “У тридев’ятому царстві”: феномен казки в літературі, фольклорі і медіа. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Бердянськ. С. 165-167.

Ященко, Ю. (2015) *Діалог рустикальної й модерної традицій в письмі Е. Андіївської*. *Ukrainistika – minulost, současnost a budoucnost III*. Brno. С.325-332.

Демченко А. В. Міфопоетичний код казки-притчі “Говорюща риба” Емми Андіївської // Щорічний науковий збірник ІХ міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції з україністики «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ». Серія «Міжнародна наукова Інтернет-конференція з україністики». Випуск 2018; під редакцією Олени Новікової, Ульріха Шваєра. – Мюнхен: Видавництво «Verlag readbox unipress Open Publishing LMU», 2019. – С. 276-283.